

Damian Nowak

Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu/Museum of Biecka Land in Biecz

Piśmiennictwo do stanu badań nad architekturą cerkiewną z obszaru Łemkowyny w latach 1989–2024

Резюме

Література до стану досліджень над церковном архітектуром з обшчы Лемковины в роках 1989–2024

Сеса статья зосереджат ся на омовлію дослідничого доробку, што односит ся до церковной архітектуры на обшчы Лемковины. Першы публікаціі посвячаны тій проблематыці вказали ся в меджевоенным періоді, чого приміром сут працы Францішка Стжалкы і Михайла Драгана. По II світовій войні і по выселінях Лемків тема стала ся менше доступна, але досліджыня продолжали м.ін. Ришард Бриковскі, Ежы Тур, Барбара Тондос, Маріян Корнецкі і Зофія Шантер. Особливе оживліня заінтересуваня церковном архітектуром наступило в 80. роках XX ст., чого доказом было печатаня переломных публікацій пера Ришарда Бриковского. По 1989 р. долучыло наступне поколіня дослідників, в тым Піотр Красны, Ярослав Ёмза ці Євген Завалень, а організуваны конференціі і науковы сесіі принесли чысленны опрацуваня. Спомнены працы становлят лем вытинок богатой колекціі публікацій посвяченых сакральній архітектурній спадковині Лемковины. Хоц є векше заінтересуваня, вельо квестий є дале непоясненых. Актуальні реалізуваны сут дослідничы проекты, в котрых хоснуваны є доробок попередніх поколінь дослідників, які диспонували меншыма можливостяма. Тот доробок є оснвом для дальшых студій над історійом і архітектурном формом лемківских церкви.

Ключовы слова: церковна архітектура, церкви, Лемковина, Ришард Бриковскі, Єжы Тур, Барбара Тондос, Маріян Корнецкі, Зофія Шантер, Піотр Красны, Ярослав Гемза, Євген Завалень, Станіслав Криціньскі, Василь Слободян

Abstract

Literature Review on the State of Research on Church Architecture in the Lemko Region from 1989 to 2024

This paper focuses on discussing the body of research on church architecture in the Lemko Region (Lemkovyna). The earliest publications in this field appeared during the interwar period, as exemplified by the works of Franciszek Strzałka and Mykhailo Dragan. After World War II and the displacement of the Lemko population, the subject became more difficult to explore. Nevertheless, research was continued by scholars such as Ryszard Brykowski, Jerzy Tur, Barbara Tondos, Marian Kornecki, and Zofia Szanter. A particular revival of interest in church architecture occurred in the 1980s, reflected by the publication of a groundbreaking monograph by Ryszard Brykowski. After 1989, a new generation of researchers, including Piotr Krasny, Jarosław Giemza and Eugeniusz Zawaleń, joined the field, and numerous conferences and academic sessions led to additional publications. The works cited here represent only a fraction of the extensive body of literature devoted to the sacred architectural heritage of the Lemko region. Despite growing scholarly attention, many aspects remain unexplained. Currently, multi-layered research projects utilize the latest, often digital, analytical methods, which open up new avenues of inquiry. At the same time, the contribution of earlier generations of scholars – who had more limited resources at their disposal – continues to serve as a foundation for ongoing studies into the history and architectural form of Lemko churches.

Key words: Church architecture, Orthodox churches, Lemkovyna, Lemko Region, Ryszard Brykowski, Jerzy Tur, Barbara Tondos, Zofia Szanter, Piotr Krasny, Jarosław Giemza, Eugeniusz Zawaleń, Stanisław Kryciński, Vasyl Slobodyan

Słowa kluczowe: architektura cerkiewna, cerkwie, Łemkowyna, Ryszard Brykowski, Jerzy Tur, Barbara Tondos, Zofia Szanter, Piotr Krasny, Jarosław Giemza, Eugeniusz Zawaleń, Stanisław Kryciński, Vasyl Slobodyan

Architektura cerkiewna z terenu historycznej Łemkowyny od przeszło stu lat przykuwa uwagę badaczy tej dziedziny oraz historyków sztuki. Pomimo wieloletnich i wieloaspektowych analiz – zarówno syntetycznych, jak

i monograficznych – zagadnienie to nadal nie zostało wyczerpane, a w literaturze przedmiotu wciąż można dostrzec obszary nieobjęte dotąd badaniami. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w podejściu naukowym do dziedzictwa architektonicznego, w tym do samych cerkwi łemkowskich, które przez dziesięciolecia nie były postrzegane jako obiekty o istotnych walorach estetycznych czy zabytkowych. Często traktowano je jako zabytki drugiej kategorii, co wynikało nie tyle z niechęci wobec architektury sakralnej obrządku wschodniego, ile raczej z dominujących wówczas tendencji w badaniach i ochronie dziedzictwa. Większe zainteresowanie wzbudzały bowiem nierozpoznane jeszcze zabudowania architektury obronnej, kościoły średniowieczne czy rezydencje o wysokim statusie społecznym i artystycznym. Tym samym, prowincjonalne świątynie – zarówno obrządku łacińskiego, jak i wschodniego – nie cieszyły się taką atencją badawczą, jaką zwykle rezerwowano dla zabytków o bardziej prestiżowym charakterze. Sytuacja zaczęła ulegać zmianie w okresie międzywojennym, kiedy to wzrosła powszechna świadomość i wrażliwość na dziedzictwo materialne. Równoległe wypracowano systemowe formy ochrony zabytków, które – pomimo licznych niedoskonałości – umożliwiły zachowanie najbardziej zagrożonych obiektów przed rozbiórką.

W tym okresie zainicjowano również systematyczne badania nad cerkwiemi łemkowskimi, oparte w dużej mierze na kwerendach przeprowadzanych w jeszcze istniejących przy parafiach bogatych zasobach archiwalnych. Jednocześnie zaczęto prowadzić dokładną dokumentację architektoniczną poszczególnych obiektów, co umożliwiło precyzyjniejszą identyfikację ich faz rozwojowych oraz określenie wartości i walorów zabytkowych tych budynków. Prace te realizowali zarówno badacze ukraińscy, jak i polscy, wśród których wymienić można Mychajłę Dragana, pracownika naukowego Muzeum Narodowego we Lwowie (Драган 1937a; Драган 1937b), oraz Franciszka Strzałkę, historyka sztuki i prawnika zawodowo związanego z Instytutem Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego (Strzałko 1989; Wesołkin 2014).

Rozwój badań, prowadzonych nierzadko równoległe z decyzjami służb konserwatorskich o obejmowaniu kolejnych zabudowań ochroną, został gwałtownie przerwany wybuchem II wojny światowej. Lata 1944–1947 i następujące po nich wydarzenia okazały się dla cerkwi z terenu Łemkowiny szczególnie tragiczne i skutkowały zniszczeniem dziesiątek świątyń, w tym wielu o metryce sięgającej XVII w. Uniemożliwiło to kompleksowe rozpoznanie pełnego zasobu, a tym samym rekonstrukcję całościowego obrazu przemian architektonicznych determinujących wyjątkową stylistykę cerkwi łemkowskich. Mimo

to część obiektów przetrwała zarówno działania wojenne, jak i powojenne wysiedlenia oraz okres programowego niszczenia architektury sakralnej.

W latach 1956–1989 liczba publikacji poświęconych świątyniom znajdującym się w granicach Łemkowiny była niewielka, co wynikało przede wszystkim z ówczesnej sytuacji politycznej w kraju i restrykcyjnego podejścia władz do dziedzictwa mniejszości narodowych oraz religijnych. Tym większe znaczenie zyskują badania osób, które – mimo znacznych trudności natury formalnej i instytucjonalnej – prowadziły w tym obszarze prace dokumentacyjne oraz publikowały ich wyniki. Wśród tych badaczy należy wymienić: Ryszarda Brykowskiego, Franciszka Kruka, Jerzego Tura, Barbarę Tondos, Tadeusza Chrzanoskiego, Hannę Pieńkowską, Mariana Korneckiego i Zofię Szanter, którzy byli zawodowo związani ze służbami konserwatorskimi bądź innymi instytucjami zajmującymi się ochroną dziedzictwa materialnego. W swoich opracowaniach, często o charakterze interwencyjnym, poruszali przede wszystkim kwestie stanu zachowania świątyń, jednocześnie zwracając uwagę na powszechnie panującą ignorancję wobec zabytków sztuki sakralnej związanych z kulturą Łemkowiny. Pierwszym powojennym artykułem rewidującym stan zachowania obiektów cerkiewnych był opublikowany w 1957 r. w czasopiśmie „Ochrona Zabytków” tekst autorstwa Ryszarda Brykowskiego, zatytułowany *W sprawie architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego* (Brykowski 1957). Intensyfikacja prac badawczych, a co za tym idzie również zwiększona aktywność publikacyjna, nastąpiły dopiero w latach 70. i 80. XX w. W dniach 21–24 września 1983 r. w Sanoku odbyło się sympozjum Łemkowie. Kultura–Sztuka–Język, zorganizowane przez Komisję Turystyki Górskiej przy Zarządzie Głównym Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego. Jedną z sesji została w pełni poświęcona sztuce sakralnej Łemkowiny, w tym architekturze cerkiewnej. W panelu tym uczestniczyli m.in. Jerzy Tur, Barbara Tondos oraz Zofia Szanter. Istotnym rezultatem sympozjum stała się publikacja z 1987 r., w której ukazał się tekst Jerzego Tura pt. *Architektura cerkiewna* (Tur 1987) – jedna z najważniejszych prac poświęconych omawianemu tematowi.

W 1985 r. zagadnieniom sztuki łemkowskiej poświęcono odrębny numer czasopisma „Polska Sztuka Ludowa”. Znalazły się w nim dwa artykuły odnoszące się wprost do architektury cerkiewnej – autorstwa Ryszarda Brykowskiego (Brykowski 1985) oraz Zofii Szanter (Szanter 1985). Rok później, nakładem Ossolineum, ukazała się fundamentalna monografia Ryszarda Brykowskiego pt. *Łemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i w Rusi Zakarpackiej*. Zawarte w niej ustalenia dotyczące typologii, chronologii

i stylistyki świątyń łemkowskich pozostają w dużej mierze aktualne do dziś. Co więcej, propozycja typologiczna Brykowskiego, choć przez samego autora określana jako wstępna i wymagająca dalszych badań, nie doczekała się dotychczas krytycznych polemik, które istotnie zmieniłyby zaproponowane w niej kategoryzacje (Brykowski 1986).

Publikacją zamykającą okres 1956–1989, ważną w kontekście badań nad architekturą cerkiewną, była praca Aleksandra Nałęcza *Cerkwie greckokatolickie w diecezji przemyskiej po roku 1945. Zarys problematyki* (Nałęcz 1988). Autor koncentruje się w niej przede wszystkim na analizie stanu prawnego, a także omawia kondycję zachowanych obiektów sakralnych na obszarze diecezji przemyskiej, prezentując szerokie spektrum uwarunkowań administracyjnych i konserwatorskich, które kształtowały losy cerkwi po zakończeniu II wojny światowej.

Nowy etap w badaniach nad dziejami architektury cerkiewnej zapoczątkowała konferencja naukowa „Tragedia polskich cerkwi”, zorganizowana w Wojnowicach na Dolnym Śląsku w dniach 9–10 listopada 1989 r. przez Główną Komisję Ochrony Zabytków Stowarzyszenia Historyków Sztuki. W obradach wzięli udział wybitni specjaliści, w tym: prof. Władysław Serczyk, Andrzej Chojnowski, Anna Różycka-Bryzek, Marian Kornecki, Barbara Tondos, Zofia Szanter, Ryszard Brykowski, Jarosław Giemza i Janusz Smaza. Istotne znaczenie dla badań nad architekturą cerkiewną Łemkowiny miały referaty Mariana Korneckiego (*Losy cerkwi i zabytków sztuki cerkiewnej w dawnym województwie krakowskim 1945–1975*), Barbary Tondos (*Ochrona cerkwi na granicach legalności*) oraz Ryszarda Brykowskiego (*W sprawie architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego po 33 latach*), który stanowił kontynuację jego artykułu z 1957 r. zamieszczonego w „Ochronie Zabytków”. Konferencja ta była pierwszym w powojennej Polsce naukowym forum, na którym jednoznacznie wybrzmiała problematyka programowego niszczenia obiektów architektury cerkiewnej po 1947 r., omówiono mechanizmy stosowane przez ówczesne władze w tym zakresie oraz przedstawiono skalę poniesionych strat. Przeanalizowano również kontekst polityczny i niesprzyjające warunki, determinujące działania osób i instytucji odpowiedzialnych za ochronę i dokumentację tego dziedzictwa. Większość wygłoszonych referatów zebrano ostatecznie w wydanej w 1997 r. publikacji *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku* pod redakcją Anny Marek, Barbary Tondos, Jerzego Tura i Katarzyny Tur-Marciszuk. Pierwotnie miała mieć formę materiałów pokonferencyjnych, jednak wskutek upływu czasu zaszły w niej pewne zmiany redakcyjne. Oprócz wymienionych referatów

opublikowano aneksy tabelaryczne systematyzujące losy obiektów sakralnych w Polsce południowo-wschodniej, opracowane przez Ryszarda Brykowskiego, Bożenę Figielę i Jerzego Tura. Zawarto w nich takie informacje, jak chronologia budowy, rodzaj materiału, stan zachowania czy sposoby użytkowania w różnych przedziałach czasowych (m.in. 1939, 1955–1957, 1989–1990, 1997). Mimo upływu niemal trzech dekad od momentu ich przygotowania wspomniane zestawienia pozostają kluczową bazą danych dotyczącą architektury cerkiewnej i ukazują skalę strat poniesionych od 1939 r.

W dniach 25–26 października 1990 r. w Sanoku odbyła się jedna z najważniejszych konferencji naukowych poświęconych zagadnieniom łemkowskim, zatytułowana „Łemkowie w historii i kulturze Karpat”. Organizatorem było Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Wydarzenie miało charakter interdyscyplinarny, zintegrowało specjalistów z różnych dziedzin, w tym archeologii, etnografii, historii, historii sztuki, językoznawstwa oraz archiwistyki, reprezentujących Polskę, Ukrainą SRR, Czechosłowację i Węgry. Podczas obrad szczególną uwagę poświęcono sztuce i architekturze cerkiewnej, czego efektem był obszerny panel tematyczny dedykowany temu tematowi. Wygłoszone w jego trakcie referaty do dziś stanowią kluczowe źródło w badaniach nad dziejami architektury sakralnej, zarówno w kontekście analiz poszczególnych obiektów, jak i w studiach nad procesami rozwojowymi oraz ich wpływem na unikalną stylistykę świątyń łemkowskich. Wśród wystąpień istotne znaczenie miały referaty Jerzego Czajowskiego (*Cerkwie na Podkarpaciu w XVII do XIX w. (w świetle źródeł archiwalnych)*), Ryszarda Brykowskiego (*Kolejne fazy rozwoju cerkiewnego krajobrazu na ziemi sanockiej i południowej części ziemi przemyskiej (w XVIII–XX w.)* oraz *Łemkowska architektura cerkiewna*) i Mirosława Sopoligi (*Z problematyki typologii budowli sakralnych na terytorium północno-wschodniej Słowacji*). Konferencja odegrała niezwykle ważną rolę w zacieśnieniu międzynarodowej współpracy badawczej oraz w popularyzacji problematyki architektury cerkiewnej Łemkowiny. Teksty wygłoszone podczas tego wydarzenia zostały opublikowane w formie dwutomowego wydawnictwa pod tym samym tytułem, które ukazało się nakładem Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku w latach 1994 i 1995.

W latach 90. XX w. ukazało się wiele opracowań dotyczących architektury cerkiewnej na obszarze Łemkowiny. Zwiększone zainteresowanie tą problematyką przełożyło się na wzrost liczby publikacji, z których większość miała charakter popularny bądź popularnonaukowy. Szczególną rolę odegrały prace Stanisława Krycińskiego – przewodnika, krajoznawcy i dokumentalisty, który

w 1995 r. wznowił w rozszerzonej formie swoją publikację z lat 80. pt. *Cerkwie w Bieszczadach*, obejmującą swym zasięgiem również wschodnią część Łemkowiny (Kryciński 1995). Kryciński opublikował liczne artykuły monograficzne oraz pryzycznarskie, poświęcone dziejom i typologii cerkwi łemkowskich. Wśród nich godny uwagi jest tekst pt. *Łemkowskie cerkwie z murowanymi prezbiteriami* (Kryciński 1998), w którym po raz pierwszy omówiono to zagadnienie w sposób systematyczny. Należy także wspomnieć o artykułach Zygmunta Malinowskiego, który w 1995 r. podjął dyskusję z Ryszardem Brykowskim, odnosząc się krytycznie do jednego z jego tekstów zamieszczonych w materiałach pokonferencyjnych poświęconych badaniom nad sztuką i architekturą cerkiewną w regionie sanockim (Malinowski 1995).

W 1995 r. ukazała się również obszerna monografia Ryszarda Brykowskiego pt. *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej* (Brykowski 1995), w której autor osadził zagadnienia architektoniczne, takie jak drewniane cerkwie na Łemkowynie, w szerszym kontekście drewnianych obiektów sakralnych z obszaru dawnej Rzeczypospolitej.

W dniach 27–29 września 2000 r. w Krasiczynie i Sanoku odbyła się konferencja naukowa pt. „Na pograniczu kultur. Drewniana architektura sakralna w Polsce i na Ukrainie”, zorganizowana dzięki inicjatywie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu oraz Wojewódzkiego Podkarpackiego Konserwatora Zabytków z siedzibą w Przemyślu. Wydarzenie to stanowiło jeden z wiodących elementów obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa Kulturowego, wdrażanych wówczas w regionie. Obradom przewodniczył prof. dr hab. Tadeusz Chrzanowski, wybitny historyk sztuki oraz uznany badacz architektury drewnianej. W kontekście łemkowskich cerkwi szczególną uwagę przyciągnęło wystąpienie Wasyla Slobodyana pt. *Drewniane cerkwie z murowanym ołtarzem*. Autor zaprezentował w nim liczne przykłady świątyń, w których sanktuarium (prezbiterium) wzniesiono w formie konstrukcji murowanej, podczas gdy pozostałe części budowli pozostawały drewniane. Zdecydowana większość tych obiektów, m.in. w Mszanie, Zyndranowej, Tylawie, Króliku Wołoskim, Zawadce Rymanowskiej, Hyrowej, Polanach, Trzicianej i Daliowej, była usytuowana w środkowej części Łemkowiny. Referat, oparty na osiemnastowiecznych wizytacjach oraz analizie zachowanych do dziś cerkwi, stanowił kontynuację badań podjętych przez Stanisława Krycińskiego (Kryciński 1998).

Podczas konferencji zwrócono uwagę także na inne wystąpienia istotne z perspektywy badań nad architekturą sakralną. Wśród nich należy wymienić referaty Mariana Korneckiego (*Miejsce budownictwa drewnianego*

w krajobrazie kulturowym. Zasoby, zagrożenia, kierunki ochrony), Eugeniusza Zawaleńia (*Ochrona architektury cerkiewnej na terenie Podkarpacia w latach 1980–2000*) oraz Ivana Mohytycza (*Tradycje i zapożyczenia w cerkiewnej architekturze zachodnich regionów Ukrainy*). Materiały pokonferencyjne, opublikowane w 2001 r. przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu w serii „Biblioteka Przemyska” (pod redakcją naukową Janusza Polaczka), stanowią ważne kompendium wiedzy o drewnianej architekturze sakralnej na obszarach Polski i Ukrainy, ze szczególnym uwzględnieniem Łemkowyny.

W 2003 r. ukazała się monumentalna publikacja Piotra Krasnego, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914* (Krasny 2003). Jest to pierwsza próba kompleksowego ujęcia dziejów budownictwa sakralnego na Kresach od czasów unii brzeskiej aż po I wojnę światową. Autor przedstawia w niej szeroki kontekst społeczno-prawny budownictwa cerkiewnego w poszczególnych okresach, omawia zagadnienia związane z autorstwem projektów, układami przestrzennymi, stylistyką, wystrojem wnętrz oraz ich analogiami w krajach sąsiadujących. Praca wyróżnia się obszernym wykorzystaniem materiału źródłowego – w wielu wypadkach po raz pierwszy przywołanego lub wydobytego z trudno dostępnych opracowań. W kontekście architektury cerkiewnej na Łemkowynie publikacja stanowi istotny wkład w badania nad kształtowaniem się stylistyki obiektów sakralnych w XIX w., zwłaszcza w odniesieniu do wzorcowych projektów administracyjnie narzuconych przez władze austriackie oraz do roli prądów narodowych oddziałujących na przeobrażenia lokalnych, tradycyjnych form architektonicznych.

W zakresie badań nad sztuką cerkiewną istotną rolę odegrał międzynarodowy cykl konferencji „Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna”, zorganizowany w dniach 10–11 maja 2003 r. w Łańcucie oraz 17–18 kwietnia 2004 r. w Kotani i w Łańcucie. Wydarzenie to zainicjował Dział Sztuki Cerkiewnej przy Muzeum–Zamku w Łańcucie we współpracy z Narodowym Naukowo-Badawczym Ośrodkiem Konserwatorskim we Lwowie, Muzeum Narodowym we Lwowie, Klasztorным Muzeum oo. Studytów „Studion” we Lwowie, Regionalnym Ośrodkiem Badań i Dokumentacji Zabytków w Rzeszowie, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku oraz Instytutem Chemii i Techniki Jądrowej w Warszawie. Zdecydowana większość referatów skupiała się na problematyce malarstwa ikonowego, analizie jego stylistyki, zagadnieniach warsztatowych oraz wyzwaniach konserwatorskich.

W kontekście architektury cerkiewnej szczególne znaczenie miały dwa referaty (artykuły), przybliżające dzieje cerkwi greckokatolickiej pw. św. Dymitra

w miejscowości Czarne (pow. gorlicki). Świątynia, przez wiele lat pozbawiona regularnego użytkowania, ulegała stopniowej degradacji i dopiero pod koniec lat 60. XX w. zaczęła okazjonalnie służyć parafii prawosławnej z Gładyszowa. W latach 70. rozważano przeniesienie obiektu do Gładyszowa, jednak plan ten nie doczekał się realizacji. W 1973 r. cerkiew przekazano pod opiekę Sądeckiemu Parkowi Etnograficznemu (faktycznie decyzję administracyjną w tej sprawie podjęto w 1983 r.). Następnie przygotowano koncepcję translokacji, którą – pomimo wielorakich trudności natury administracyjnej – wdrożono w latach 1991–1993. Po demontażu i przewiezieniu obiektu do Nowego Sącza zakończono w 1997 r. rekonstrukcję świątyni w sektorze łemkowskim na terenie Parku Etnograficznego, gdzie, po kompleksowej konserwacji wyposażenia, od 2001 r. jest udostępniana zwiedzającym.

Pierwsze z wyżej wspomnianych wystąpień, autorstwa Wojciecha Śliwińskiego, pt. *Cerkiew z Czarnego pw. Świętego Dymitra w Sądeckim Parku Etnograficznym w Nowym Sączu* poświęcone zostało kwestiom zachowania zabytku: procesowi przeniesienia, przygotowaniu dokumentacji budynku oraz przeprowadzonej konserwacji i montażu w skansenie (Śliwiński 2004). Natomiast drugi artykuł, autorstwa Marii Teresy Maszczak, pt. *Cerkiew w Sądeckim Parku Etnograficznym przeniesiona ze wsi Czarne* stanowi zarys monograficzny, ze szczególnym uwzględnieniem wyposażenia obiektu (Maszczak 2004). Warto nadmienić, iż o samym procesie translokacji pisał również w 1998 r. konserwator dzieł sztuki Józef Stec w branżowym czasopiśmie „Renowacje” (Stec 1998).

W kontekście analiz dziejów poszczególnych obiektów znaczące miejsce zajmuje artykuł Andrzeja Laskowskiego, poświęcony materiałom dotyczącym architektury, budownictwa i konserwacji zabytków miasta Krosna i okolic na przełomie XIX i XX w. przechowywanym w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie. Dzięki temu tekstowi możliwe stało się przybliżenie ostatniego etapu funkcjonowania drewnianej cerkwi w Krasnej (pow. krośnieński), w tym prób jej uratowania przez galicyjskie władze konserwatorskie przed rozbiórką (Laskowski 2002).

W połowie pierwszej dekady XXI w. ukazała się książka Zofii Szanter traktująca o sztuce cerkiewnej w dorzeczu górnej Ropy. Autorka szczegółowo przybliżyła dzieje poszczególnych obiektów i ich wyposażenia, opierając się na źródłach takich jak osiemnastowieczne wizytacje dekanalne dekanatu bieckiego (Szanter 2005). Kilka lat później, w monografii historycznej dotyczącej łemkowskich wsi Nowicy i Przysłupia, Szanter poświęciła obszerny rozdział sztuce i architekturze cerkiewnej tych miejscowości (Szanter 2013).

W XXI w. ukazało się wiele artykułów naukowych, które podejmowały tematykę architektury cerkiewnej zarówno greckokatolickiej, jak i prawosławnej. Wśród nich znalazły się opracowania monograficzne dotyczące konkretnych zabytków, takie jak cerkwie w Żydowskiem (Nowak 2021a) i w Oparówce (Nowak 2016), a także prace o charakterze analitycznym, które poruszały węższe zagadnienia związane z dziejami architektury sakralnej. Do najważniejszych z nich można zaliczyć artykuły, takie jak *Architektura cerkiewna na Łemkowynie w dwudziestoleciu międzywojennym* (Nowak 2020) oraz *Zmiany lokalizacji obiektów cerkiewnych na Łemkowynie w XVIII i XIX w. Wybrane przykłady* (Nowak 2021b). Wśród najnowszych publikacji poświęconych architekturze i sztuce cerkiewnej na Łemkowynie szczególnie wyróżnia się obszerne opracowanie autorstwa Jarosława Giemzy, kierownika Działu Sztuki Cerkiewnej przy Muzeum–Zamku w Łańcucie, pt. *Cerkwie i ikony Łemkowszczyzny* (Giemza 2017). W pracy tej autor szeroko omówił zagadnienia dotyczące tradycji religijnej i jej wpływu na różne formy sztuki cerkiewnej. W części poświęconej architekturze przytoczył w całości tekst Jerzego Tura (opublikowany pierwotnie w 1987 r.), w ramach rozdziałów poświęconych wyposażeniu świątyń skupił się natomiast na szczegółowej analizie ikonografii łemkowskich ikon, przybliżając poszczególne przedstawienia występujące w cerkwiach tego obszaru. Praca zawiera również aneksy, w których zamieszczono wyjaśnienia dotyczące zapisu liczbowego w alfabecie cyrylicznym oraz kalendarz świąt cerkiewnych. Bogata szata ilustracyjna, obejmująca zarówno unikatowe materiały archiwalne, jak i różnorodne schematy, plany czy rzuty, znacząco wzbogaca przekaz merytoryczny opracowania. Książka Giemzy stanowi tym samym najobszerniejsze i najbardziej wszechstronne dzieło na temat architektury oraz sztuki cerkiewnej na Łemkowynie, jakie ukazało się drukiem w XXI w.

W jednej z najnowszych publikacji pt. *Przejmowanie cerkwi greckokatolickich przez Kościół rzymskokatolicki na terenie diecezji przemyskiej w latach 1944–1989* autor, Krzysztof Stanisław Buczek (Buczek 2022), podjął zagadnienie relacji państwo–Kościół w powojennej Polsce, analizując proces kształtowania się statusu prawnego Cerkwi greckokatolickiej i jej dziedzictwa w obrębie diecezji przemyskiej. Na bazie szerokiego spektrum źródeł autor przedstawił społeczno-polityczny kontekst wydarzeń. W kolejnych rozdziałach ukazał działania Kurii Biskupiej w Przemyślu, podejmowane w celu zabezpieczenia i adaptacji nieużytkowanych cerkwi, przybliżając jednocześnie ówczesne realia prawne i administracyjne, które determinowały skuteczność tych działań.

Przytoczone wyżej opracowania, koncentrujące się na badaniach nad architekturą cerkiewną Łemkowiny, stanowią jedynie część publikacji, które ukazały się w ostatnich dekadach. Celem autora było wyeksponowanie i omówienie najważniejszych, niejednokrotnie przełomowych pozycji w literaturze przedmiotu. Mimo szerokiego zainteresowania problematyką sakralną temat nie został dotąd wyczerpująco zbadany. Obecnie realizowane są wielopoziomowe projekty badawcze, wykorzystujące najnowsze, w tym cyfrowe techniki analiz, co otwiera zupełnie nowe perspektywy poznawcze. Warto jednak podkreślić, że dorobek wcześniejszych pokoleń badaczy, którzy dysponowali znacznie uboższym zapleczem technicznym i finansowym, wciąż stanowi fundamentalną bazę dla podejmowanych współcześnie studiów nad dziejami i formą architektoniczną łemkowskich cerkwi.

Bibliografia

- Brykowski, Ryszard. 1957. „W sprawie architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego”. *Ochrona Zabytków*, nr 10 (2): 99–112.
- Brykowski, Ryszard. 1985. „Z rozważań nad architekturą cerkwi łemkowskiej”. *Polska Sztuka Ludowa*, nr 39 (3–4): 137–152.
- Brykowski, Ryszard. 1986. *Łemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Brykowski, Ryszard. 1995. *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*. Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami.
- Buczek, Krzysztof. 2022. *Przejmowanie cerkwi greckokatolickich przez Kościół rzymskokatolicki na terenie diecezji przemyskiej w latach 1944–1989*. Krosno: Wydawnictwo Ruthenus.
- Giemza, Jarosław. 2017. *Cerkwie i ikony Łemkowszczyzny*. Rzeszów: Libra.
- Krasny, Piotr. 2003. *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Kryciński, Stanisław. 1995. *Cerkwie w Bieszczadach*. Pruszków: Oficyna Wydawnicza „Re-wasz”.
- Kryciński, Stanisław. 1998. „Łemkowskie cerkwie z murowanymi prezbiteriami”. *Magury*, nr 98: 67–71.
- Laskowski, Andrzej. 2002. „Materiały do historii architektury i budownictwa oraz konserwacji zabytków Krosna i okolicy na przełomie XIX i XX wieku w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie”. W: *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 4. Red. Franciszek Leśniak, 272–198. Krosno: Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Krośnieńskiej.
- Malinowski, Zygmunt. 1995. „Z problematyki kodyfikacji cerkwi łemkowskiej”. *Płaj*, t. 10: 124–130.

- Maszczyk, Maria T. 2004. „Cerkiew w Sądeckim Parku Etnograficznym przeniesiona ze wsi Czarne”. W: *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła–Twórcy–Ośrodki–Techniki*, cz. 2. Red. Jarosław Giemza, 483–501. Łańcut: Muzeum–Zamek w Łańcucie, Narodowy Naukowo-Badawczy Ośrodek Konserwatorski Ukrainy, Oddział we Lwowie.
- Nałęcz, Aleksander. 1988. *Cerkwie greckokatolickie w diecezji przemyskiej po roku 1945. Zarys problematyki*. Przemysł: Kuria Biskupia.
- Nowak, Damian. 2016. „Zarys dziejów parafii i cerkwi w Oparówce”. *Strzyżowski Rocznik Muzealny*, t. 2: 117–138.
- Nowak, Damian. 2020. „Architektura cerkiewna na Łemkowynie w dwudziestoleciu międzywojennym”. *Rocznik Ruskiej Bursy*, nr 16: 135–153.
- Nowak, Damian. 2021a. „Architektura i historia cerkwi w Żydowskiem”. *Biuletyn Magurskiego Parku Narodowego*, nr 2 (25): 6–11.
- Nowak, Damian. 2021b. „Zmiany lokalizacji obiektów cerkiewnych na Łemkowynie w XVIII i XIX w. Wybrane przykłady”. *Rocznik Ruskiej Bursy*, nr 17: 81–91.
- Stec, Józef. 1998. „Cerkiew z Czarnego. Translokacja do Sądeckiego Parku Etnograficznego jako metoda restauracji”. *Renowacje*, nr 2: 32–35.
- Strzałko, Franciszek. 1989. *Studia do dziejów drewnianej architektury sakralnej*. Londyn: [nakładem autora].
- Szanter, Zofia. 1985. „Cerkiew w Przysłopiu i jej remont”. *Polska Sztuka Ludowa*, nr 3–4: 247–252.
- Szanter, Zofia. 2005. *Z przeszłości Łemkowszczyzny. Dorzecze górnej Ropy. Historia wsi i sztuka cerkiewna XVIII wieku*. Warszawa: Towarzystwo Karpackie, PTR Kartografia.
- Szanter, Zofia. 2013. *Z przeszłości Łemkowszczyzny. Dzieje Przysłopia i Nowicy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Śliwiński, Wojciech. 2004. „Cerkiew z Czarnego p.w. Świętego Dymitra w Sądeckim Parku Etnograficznym w Nowym Sączu”. W: *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła–Twórcy–Ośrodki–Techniki*, cz. 2. Red. Jarosław Giemza, 475–482. Łańcut: Muzeum–Zamek w Łańcucie, Narodowy Naukowo-Badawczy Ośrodek Konserwatorski Ukrainy, Oddział we Lwowie.
- Tur, Jerzy. 1987. „Architektura cerkiewna”. W: *Łemkowie. Kultura–Sztuka–Język*. Red. Jerzy W. Gajewski, 44–67. Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Wesołkin, Wojciech. 2014. „Obiekty architektury powiatu sanockiego w opisach Franciszka Strzałko dokonanych podczas badań terenowych przeprowadzonych w 1935 roku”. *Rocznik Sanocki*, t. 11: 147–187.
- Драган, Михайло. 1937а. *Українські деревляні церкви: Генеза і розвій форм*, т. 1. Львів: Національний музей у Львові.
- Драган, Михайло. 1937б. *Українські деревляні церкви: Генеза і розвій форм*, т. 2. Львів: Національний музей у Львові.